

ԿԱՐՍԻ ԵՎ ՇԻՐԱԿԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՈՒ ՍԻՐՈ ԵՐԳԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ¹

Հասմիկ Մատիկյան

Ամփոփում

Տվյալ պատմաագագրական տարածքներին առնչվող մեզ հասանելի բանահյուսական նյութն ընդգրկում է և պարունակում է քնարական բանահյուսության երկու կարևորագույն ժանրերին վերաբերող ուշագրավ տեքստեր: Հոդվածում քննարկվում են Կարսի և Շիրակի աշխատանքային և սիրո երգերը:

Կարսի և Շիրակի ավանդական բանահյուսական տեքստերն առանձնանում են իրենց ինքնատիպությամբ և շեշտված առանձնահատկություններով՝ արտացոլելով հայ բնակչության մտախառնվածքն ու աշխարհաճանաչողությունը: Այս նպատակով համադրվել են «Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը» և «Շիրակ. հայոց բանահյուսական մշակույթը» ժողովածուներում ընդգրկված 19-րդ դարի վերջին վերաբերող և 21-րդ դարի սկզբին գրի առնված բանահյուսական նյութերը:

Բանալի բառեր՝ *Կարս, Շիրակ, տեքստ, աշխատանք, մշակույթ, բանահյուսություն, ժանր:*

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ 25RG-6B114 գիտական թեմայի շրջանակներում:

COMPARATIVE STUDY OF WORK AND LOVE SONGS FROM KARS AND SHIRAK

Hasmik Matikyan

Abstract

The study of the folklore heritage of Kars and Shirak is highly relevant and requires a historical-comparative approach. The available folkloric material related to these historical-ethnographic regions is extensive and contains notable texts from two genres of lyrical folklore.

This research focuses on the work and love songs of Kars and Shirak. The traditional folkloric cultures of the Kars and Shirak regions are distinguished by their uniqueness and pronounced characteristics, reflecting the mindset and worldview of the Armenian population.

To this end, we compare folkloric materials recorded in the late 19th century and early 21st century, primarily found in the folklore collections “Kars: Armenian Folklore Culture” and “Shirak: Armenian Folklore Culture”.

Keywords: *Kars, Shirak, text, work, culture, folklore, genre.*

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТРУДОВЫХ И ЛЮБОВНЫХ ПЕСЕН КАРСА И ШИРАКА

Асмик Матикян

Аннотация

Изучение фольклорного наследия Карса и Ширака является актуальным и требует историко-сравнительного подхода. Доступный фольклорный материал, относящийся к этим историко-этнографическим регионам, весьма обширен и содержит примечательные тексты двух жанров лирического фольклора.

Данное исследование посвящено трудовым и любовным песням Карса и Ширака.

Традиционные фольклорные культуры этих регионов отличаются своей самобытностью и ярко выраженными особенностями, отражающими мировоззрение и эмоциональное восприятие армянского народа. С этой целью проводится сопоставление фольклорных материалов конца XIX века, преимущественно из сборников “Карс: армянская фольклорная культура” и “Ширак: армянская фольклорная культура” и записанных нами фольклорных текстов начала XXI века.

Ключевые слова: *Карс, Ширак, текст, труд, культура, фольклор, жанр.*

Նախաբան

Կարսի և Ծիրակի հայոց բանահյուսական մշակույթները ձևավորվել և զարգացել են պատմության ընթացքում՝ արտացոլելով ու վերհանելով ժողովրդի հոգևոր, մշակութային և սոցիալական կյանքի յուրահատկությունները: Այդ հարուստ ժառանգության մի կարևոր բաղադրիչ են քնարական ժանրերը, հատկապես աշխատանքային և սիրո երգերը, որոնք ոչ միայն ինքնաարտահայտման միջոցներ են եղել, այլ նաև կարևոր աղբյուր՝ արժեհամակարգի, պատմական հիշողության փոխանցման առումներով:

Աշխատանքային և սիրո երգերը, թեև ներկայացնում են բանահյուսական տարբեր ենթաժանրեր, սակայն ունեն մի շարք ընդհանրություններ: Երկուսն էլ ծնունդ են առել առօրյա կյանքի տարբեր իրավիճակներում, արտահայտում են մարդու ներաշխարհը, կապ ունեն բնության, հասարակության ու աշխատանքի հետ, ինչպես նաև՝ պահպանել են հորինման և կատարողական առանձնահատկություններ, որոնք խիստ խոսուն են տվյալ տարածաշրջանների մշակութային ինքնության ներկայացման գործում:

Կարսի և Ծիրակի բանահյուսական ավանդույթները առանձնանում են ոչ միայն ժանրային բազմազանությամբ, այլև համեմատական ուսումնասիրության լայն հնարավորություններով: Աշխատանքային և սիրո երգերում բանահյուսությունը կենսունակ է եղել թե՛ աշխատանքի, թե՛ սիրային հարաբերությունների ոլորտներում: Այս տեսանկյունից Կարսի և Ծիրակի աշխատանքային ու սիրո երգերի համադրությունն ու ուսումնասիրությունը արդիական է:

Ա. Ղանալանյանը «Հայ շինականի աշխատանքի երգերը» գրքում ներկայացնում է աշխատանքի երգերի տեսակները՝ նշելով. «*Աշխատանքի երգի յուրաքանչյուր ենթատեսակ հորջորջվում է տվյալ աշխատանքի, այդ աշխատանքի գործիքի, աշխատավոր մարդու և արտադրական այլ և այլ առարկաների ու պարագաների անունով. ա) դաշտային աշխատանքի երգեր, բ) առտնին աշխատանքի յերգեր*» [9, էջ 15-18]:

Անվանի հայագետը դաշտային աշխատանքի երգեր շարքում առանձնացնում է. «*վարին կամ հերկին գուգակցող մեղողիաները՝ արորի ու գուլթանի երգերը կամ հորովելները, հունձի կամ հնձվորի, սայլի կամ սայլվորի, կալի կամ կարվորի երգերը, քաղհանի, այգեկույթի և խաշնարածի յերգերը*», առտնին աշխատանքի երգեր շարքում ընդգրկելով *երկանքի, տանդի, սանդերքի, ճախարակի, խնոցու, կով ու կթի, կտավագործի* և այլնի երգերը:

Դաշտային աշխատանքային երգերից Կարսում և Ծիրակում տարածված են արորի ու գուլթանի երգերը, հորովելները, առտնին երգերից ուշագրավ են խնոցու երգերը:

Մեջբերենք դաշտային աշխատանքային երգերի երկու նմուշ՝

Հորովել

Հյ, հյ, վարը վարենք, վար անենք,

Ակոսները շարենք,

Արտը սևացնենք,

Հյ, հյ, ջան մարալ գոմե՛շ,:

Հոռովել, հո՛, հո՛, հո՛:

[8, էջ 519-520]

Հորովել

Մաչը՝ մաչին,
Գութանն ահգճին,
Բորթեմ մամ բռնողի
Խամբաջին:

Վարենք՝ սևանա,
Տերն ուրախանա,
Դուշման քոռանա,
Հոռովել՝, է հո՛ո՛ո՛:

[12, էջ 424-425]

Կարսի տարբերակում գոմեշն է նշվում /սական բնութագրականով/, որն էլ ապահովում է բանահյուսական երգի տարբերակայնությունը.

Հորիկն էլավ,
Արտը կերավ,
Շոգ է շարուրէ,
Ակոսը հարուր է,
Թե՛լի գոմեշ,
Ասկան գոմեշ:

Կարսի բանահյուսական տեքստում որպես փակող բանաձև հանդես է գալիս *հո՛, հո՛, հո՛-ն՝* եզանը քշելու բացականչություն, որն արտահայտում է նաև զարմանք: Շիրակում վերջինս դրսևորվում է *հո՛ո՛ո՛* տարբերակով: Ձայնարկությունները փոխանցում են աշխատանքային երգ երգողի հուզական ապրումները:

Շիրակի հորովելներում չարը խափանող բանաձև ասույթ - տողերը առատ են.

Յակը խառն ա,
Հաւէն սառն ա,
Վարմայ ինչ անուշ,
Դուշմնի աչքը փուշ,
Հա՛յ, հոռովել, հա՛յ...;
Մեր էն դուշմանը

Թո՛ղ մնա տունը,
Կոտրի ընտուր տունը,
Կորի անունը,
Հա՛յ, հոռովել, հա՛յ...:

Աշխատանքային երգերը, ըստ բանագետ Ս. Հարությունյանի, որպես ժողովրդական երգեր, միշտ էլ ուղեկցել են աշխատավոր մարդու աշխատանքային գործունեությանը՝ շարժումների ռիթմը հարմարեցնելով մարդու արյան շրջանառության ռիթմին, թեթևացրել են նրա աշխատանքը: Բոլոր երգերում գերիշխողը աշխատանքների վերջնական արդյունքը վայելելու բաղձանքն է, բանող անասունների և աշխատանքի գովասանքը, տրտունջն ու բողոքը աշխատանքային և սոցիալական ծանր պայմանների դեմ և աշխատանքի արդյունքների պահպանման ապահովումը բնության, հասարակության չար ուժերից [6, էջ 231]:

Հին Այգեհատը և այգեհասոցիները գրքում Ս. Հոբոսյանը մեջբերում է Ե. Լալայանի գրառած Լոռվա մի հորովել.

Աստուած յիշենք, վեր կենանք,
Մենք մեր բանին տեր կենանք,
Վարենք, վարենք, վար անենք,
Մեր դուշմանին քար անենք [7, էջ 17-18]:

Այս տեքստը կարելի է դիտել որպես չարխափան:

Մեզ հաջողվել է գտնել նաև Ե. Չարենցի ստեղծագործություններից մեկը, որը մաճկալի գովքն է: Չարենցը, լինելով Կարսից, ուշագրավ բանաստեղծական տեքստ է հյուսել, որը կրում է հորովելին բնորոշ բանաձև.

Եվ մտնում էր Սովը ներս,
Որ դուրս չգա էլ հա՛ր...
«Հորովել՛, հորովել՛, հո՛,
«Հո՛ն՛, ե՛զր ջան»...
«Օրհնյա՛լ է Աստված»,
«Բարձրյա՛լ է Աստված»...[2, էջ 287]:

Հ. Թումանյանի *Արի՛, գութան, վարի՛, գութան*
ստեղծագործության մեջ հորովելը դառնում է և՛ աղոթք, և՛ գովք
աշխատանքի, հողի, և՛ կյանքի շարունակական ընթացքի:

Արի՛, գութան, վարի՛, գութան
Օրն եկել է, ճաշ դառել,
Առը շո՛ւռ տուր, խոփիդ դուրբան,
Օրհնյալ է աստված, հորովել՝...[12]

Ա. Իսահակյանի *Մանկալ* բանաստեղծության մեջ նկարագրվում
է աշխատավորի՝ մանկալի հոգնածությունը, որը լեզվական մակարդա-
կում արտահայտվում է համեմատությամբ՝ *ծովի պես քրտնել*.

Մանկալ ես, բեզարած ես,
Առը շուռ տուր, շուտ արի,
Ծովի պես քրտնած ես,
Եզներդ արձկի, տուն արի [13]:

Հայոց մեջ, մասնավորապես շիրակյան բանահյուսական մտածո-
ղության համատեքստում, քրտինքը կապվում է աշխատանքի հետ՝

- Արուն-քրտինք թափել-
Խիստ ծանր ու դառն աշխատանք կրել, ուժից դուրս աշխատել:
- Քրտինք թափել- Ծատ աշխատել, մեծ խնամք տանել մի բանի:
- Ծակատի քրտինք-Անձնական աշխատանքի արդյունք:
- Հալալ քրտինք - Ազնիվ աշխատանք
- Դառը քրտինք- Ծանր աշխատանք
- Աղի քրտինքով- Ծանր, դառը աշխատանքով:

Ծիրակում տարածված թևավոր խոսք է՝ *Քրտինքովդ կերած հացդ հալալ
էղնի*:

Նկատելի է, որ *մանկալ* բառամիավորը լայնորեն կիրառություն
ունի թե՛ աշխատանքային երգերում, թե՛ սիրո փոքրածավալ երգերում՝
մանիններում:

Ծիրակյան մանիններից մեկում գովերգվում է մանկալ յարը.

Դուման, դուման է սարը,
Սարի մանկալ է յարս,

Չայիր չիման է սարը,

Աղջի խաղցեք էս պարը...

Աշխատանքային երգերը, մասնավորապես հորովելները, աղոթք տեքստեր են, չարխափան բնույթ ունեն։ Ինչպես նշում է Վ. Բդոյանը, ինչպես գութանի մոգական լծանունները, այնպես էլ հորովելները բնության չար ուժերի դեմ մաքառելու հոգևոր զենքեր են եղել։ Այդ զենքերն ուղղված են եղել հատկապես հողի մեջ ապրող չար ուժերի դեմ [1]։

Աշխատանքային և սիրո երգերն ունեն թեմատիկ ընդհանրություն՝ գովքի երգեր են։ Կերպարային ընդհանրությունը ևս բնորոշ է նշված երգատեսակներին։ *Ծինականը, մանկալը, սալլափորը*՝ որպես առանցքային կերպարներ հանդիպում են թե՛ սիրո. թե՛ աշխատանքային երգերում։ Աշխատանքային երգն էլ սեր է դեպի աշխատանք, աշխատանք կատարելու ընթացքում աշխատողը հիշում է իր սիրեցյալին։

Միհրան Թումանյանի *Հայրենի երգ ու բան* ժողովածուում *Լուսնայն անուշ* երգը դասակարգվել է սիրերգեր բաժնում։ Այստեղ նույնպես նշվում են շինականն ու մանկալը.

Լուսնայն անուշ, հով անուշ,

Ծինականի քունն անուշ,

Հավքեր թառան իրանց բուն,

Մանկալ պառկեր՝ քունն անուշ [4, 199-200]։

Ազգագրական նյութերը այս առումով մեծ ասելիք ունեն։ Մ. Թամրազեանցի աշխատասիրությամբ ստեղծված *Գութանաւորներ՝ /Ծիրակայ գիւղական կեանքից/* գիրքը պատկերում է Ծիրակի գութանավորների գրույցը, երգն ու խաղը։ Մեջբերենք գրքում տեղ գտած մանկալի երգերից, հորովելներից.

Լուսը լուսացաւ,

Բարին շատացաւ,

Ո՛վ սուրբ Գրիգոր,

Տո՛ւ՛ր մեզի լաւ օր,

Հա՛յ հոռովէ՛լ, հա՛յ։

Իսկոյն հոտաղներն էլ սկսեցին մանկալի հետ ձայնակից լինել և հոռովել տալ, ասելով-*այ՛ հոռովէ՛ էլ հա՛հ...յ, հո՛հո՛հո՛ հոյ՛ հոյ՛ հոյ՛ հոյ՛* [3, էջ 40-45]:

Վ. Բդոյանը «Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում» գրքում անդրադառնում է նաև մանկալ պսակելու ծեսին, որը արտացոլվել է նաև Կարսի գութաներգերից մեկում.

Գութան, գութան, ալ գութան,

Խովիդ քարէ քար գութան,

Էկան քովեդ անց կեցան,

Հոտաղ մանկալ լալ կեցան (Ս. Հայկունի):

Պարզորոշ ասված է, որ գութանի մոտից ծեսի ժամանակ լռությամբ էին անցնում նրան գործողության մեջ դնողները:

Ծիրակի աշխատանքային որոշ երգեր սիրո գովք են. աշխատանքային երգն ու սիրո երգը միահյուսվում են: Մեջբերենք բանահավաք Լ. Հարությունյանի դաշտային գրառումներից մեկ օրինակ.

Առավոտյան արշալույսին

Դաշտը ելան կանաչ էր,

Էն տրակտոր քշող տղեն,

Մեռնեմ իրան, իմ յարն էր:

Ըստ բանահավաքի՝ հողագործ ակուրիկցիները սիրով հիշում են խորհրդային տարիներին մեծ ժողովրդականություն վայելած կոլխոզի երգերը, որոնցում գովերգվել են տրակտորի և կոմբայնի աշխատանքները և հորինվել են մանիներ [5, էջ 144]:

Ծիրակի մանիներից մեկում տրվում է աշխատանքի նկարագրությունը, որը նաև պարունակում է ցանկության բանաձև՝ անեծքի տեսքով.

Ոչխարն արել եմ բակը,

Դեմ տվի սելի ակը,

Ով որ իմ սիրածն առնի

Զվայելի գլխու թագը:

«Աշխատանքային երգը որպես Ծիրակի քնարական բանահյուսության կայուն տեսակ» հոդվածում անդրադարձել ենք աշխատանքային երգերին, որոնք իրենց նախնական կիրառությամբ եղել են ծխա-

կան: Աշխատանքային գործընթացը՝ խնոցի հարելը, հող վարելը դիտարկվել են որպես ծես, արարողակարգ: Նշված հողվածում քննել ենք կանանց աշխատանքային երգերից խնոցու երգը, որը երբեմն հանդես է գալիս շիրական մանկական բանահյուսության մեջ [11]:

Ծիրակի ժողովրդական երգերից մեկում *Նստա խնոցի հարի* սկսվածքով բացառիկ տեքստ է՝ հանգավորված, ռիթմիկ միավորներով.

Նստա խնոցի հարի,

Յար ջան մեր դռնով արի,

Մեկ աչքս բոյիդ առնի,

Թող նոր Աստված հոգիս առնի:

Վիպական բանահյուսության մեջ աշխատավորի կերպարը առանձնացվում է: Կարսի հեքիաթներում ընդգծվում է բազրկյանի կերպարը՝ որպես աշխատավոր:

Կարսի ժողովրդական հեքիաթներից առանձնացնենք՝ *Բազրկյանն ու աղքատը*, *Պատվի տղեն ու բազրկյանը*, *Հարամիքաշին ու աղքատը*, *Թափումի հեքիաթը*, *Թագավորի աղջկա հեքիաթը*, *Թագավորի աղջկա և գող Ասլանի հեքիաթը*, *Ժուշկին գեներալի հեքիաթը*:

Կարսի և Ծիրակի քնարական բանահյուսության նմուշներ շատ են գրառված, ուստի կարող ենք համապարփակ պատկերացում կազմել քնարական նմուշների ստեղծման, վերստեղծման, պահպանման և տարածման միջոցների մասին:

Ավանդական երգային ժանրերից Կարսում և Ծիրակում կենցաղավարել են նաև սիրո երգերը, որոնք հիմնականում խաղիկների տարբերակներով են հիշվում: Խաղիկները, ունենալով փոքրածավալ կառուցվածք, խտացնում են գեղջկական պատկերը, գյուղի նկարագիրը, քնարական հերոսի հուզաշխարհը:

Ժանրային ներթափանցումը անխուսափելի է աշխատանքային և սիրո երգերի պարագայում:

Եզրահանգում

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Կարսի և Ծիրակի տարածաշրջանների քնարական բանահյուսության նմուշներն ունեն ընդ-

հանրություններ, որոնք պայմանավորված են զբաղվածության ընդ-
հանրություններով՝ աշխատանքի նկատմամբ ունեցած վերաբերմուն-
քով և սիրեցյալին այդ աշխատանքային գործընթացում տեսնելու
ցանկությամբ, որն էլ մոտեցնում է աշխատանքային երգը սիրո երգին:

Օրինանք - բարեմաղթանքները՝ որպես ասույթաբանության կա-
րևոր տեսակներ, բաշխված են Կարսի և Շիրակի աշխատանքային և
սիրո երգերում: Հմայական այս բանաձևերում առանձնացվում են հողն
ու հողագործին, հողագործի գործիքը ամեն տեսակ չարից ու փորձան-
քից հեռու պահելու ցանկությունները: Հորովելներում առկա անեծքի
բանաձևերը կարելի է ինչ-որ առումով դիտարկել որպես բարեմաղթու-
թյուններ:

Օգտագործված գրականություն

1. Բդոյան Վ. *Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972: 510 էջ:
2. Ե. Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, հ. 4, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1968: 549 էջ:
3. Թամրազեանց Մ. *Գութանաւորներ՝ /Շիրակայ գիւղական կեանքից/*: Աղեքսանդրապոլ, Տպարան Գեորգ Սանդեանցի, 1890: էջ 40-45:
4. Թումանյան Մ. *Հայրենի երգ ու բան*, Չանգակ-97, Երևան, 2005: 432 էջ:
5. Հարությունյան Լ. *Ախուրիկ գյուղի երաժշտական բանահյուսությունը*, Հոդվածների ժողովածու, Ափինյանական ընթերցումներ. ավանդական երաժշտության արդի հիմնախնդիրները: Միջազգային գիտաժողով 12-13 նոյեմբեր, 2022, Գիտություն, 2023, 280 էջ:
6. Հարությունյան Ս. *Բանագիտական ակնարկներ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2010: 262 էջ:
7. Հրբոյան Ս. *Հին Այգեհատը և այգեհատացիները*: Երևան, ՀԱԻ հրատ. 2025, 216 էջ:
8. Կարս. *հայոց բանահյուսական մշակույթը*: Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատ, 2013: 752 էջ+2 էջ նկար:
9. Ղանալանյան Ա. *Հայ շինականի աշխատանքի երգերը*: Երևան, Պետական հրատ, 1937: 265 էջ:

10. Մատիկյան Հ, Նիկողոսյան Շ, *Աշխատանքային երգը որպես Շիրակի քնարական բանահյուսության կայուն տեսակ*: Հոդվածների ժողովածու, Ափինյանական ընթերցումներ. ավանդական երաժշտության արդի հիմնախնդիրները: Միջազգային գիտաժողով 12-13 նոյեմբեր, 2022, Գիտություն, 2023: 280 էջ:
11. *Շիրակ. հայոց բանահյուսական մշակույթը*: Երևան, ՀԱԻ հրատ, 2024: 640 էջ+2 էջ նկար:
12. <http://horovel.org/lalayan/horovel.nsf/8e971a3ecac24d99c12583bf00752613/c58f3ea159b610aec12582df003bd9d0!OpenDocument> /ղիսվել է 22.02.2025/
13. <https://museum.am/songs/112.html> /ղիսվել է 15.03.2025/

Տեղեկություն հեղինակի մասին

Հասմիկ Համլետի Մատիկյան բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ
ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող
Շիրակի պետական համալսարան, Օտար լեզուների
և գրականության ամբիոնի դասախոս
Էլ. հասցե՝ hasvrej@mail.ru. Orcid-0000-0003-0032-5123

Hasmik Hamlet Matikyan: PhD in Philology, Docent
Researcher at Shirak Center for Armenological Studies NAS RA,
lecturer at the Chair of Foreign Languages and Literature,
Shirak State University
e-mail: hasvrej@mail.ru. Orcid-0000-0003-0032-5123

Асмик Гамлетовна Матикян: кандидат филолог. наук, доцент, научный сотрудник
науч. сотрудник Ширакского центра арменоведческих исследований НАН,
преподаватель кафедры ин. языков и литератур ШГУ, Гюмри, РА,
эл. адрес: hasvrej@mail.ru. Orcid-0000-0003-0032-5123